

A VEZEKLÉS, MINT EGYHÁZI BÜNTETŐINTÉZKEDÉS, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A KORAI ÉS A KÖZÉPKORI KELETI VEZEKLÉSI GYAKORLATRA*

SZUROMI Szabolcs Anzelm O.Praem.
egyetemi tanár (PPKE JÁK)

A vezeklésnek (*penitentia*) nagyon erős hagyománya van a vallások történetében,¹ sajátosan igaz ez a Biblia alapján álló erkölcsi meggyőződésre.² A vezeklés kifejezi az elkövetett bűn tudatos elutasítását és nemcsak annak erényekben megnyilvánuló jóvátételére irányul, hanem az Istenhez történő visszafordulás révén az azzal ellentétes erkölcsös élet – habitus – kialakítására is.³ Látható tehát, hogy a vezeklés és okának fogalmi tartalmában a bűn és bűncselekmény (*peccatum – delictum*), valamint az elégtétel és büntetés (*penitentia – sanctio*) egymástól történő elhatárolása nem valósul meg teljesen tiszta formában.

Erdő Péter bíboros ez irányú legutóbbi kutatásaiból (2010-2012) pontosan tudjuk,⁴ hogy ez a jelenség az Egyház korai fegyelmi hagyományának a sajátossága, ennek ellenére még a 12-13. században (pl. Peñaforti Szt. Raimund gyóntatói *Summája*),⁵

* Készült a St. Michael's Abbey-ben (Silverado, CA). Elhangzott a Magyar Kánonjogi Társaság 2012. október 2-i konferenciáján (Budapest), a kutatás a TÁMOP 4.2.1 B11 és az OTKA 106300 projekt keretében valósult meg.

¹ M. ELIADE: *Vallási hiedelmek és eszmék története*. I. Budapest, 1994. 202–204.

² RÓZSA H.: *Üdvösségközvetítők az Ószövetségben*. Budapest, 2001. 222–229.

³ Vö. SZUROMI Sz. A.: *Bevezetés a katolikus hit rendszerébe*. Budapest, 2009.⁴ 76–78.

⁴ ERDŐ P.: A bűn és a bűncselekmény – két alapvető fogalom viszonya az egyházi jog tükrében – I. rész. *Kánonjog*, 12 (2010), 17–32. ERDŐ P.: A bűn és a bűncselekmény – két alapvető fogalom viszonya az egyházi jog tükrében – II. rész. *Kánonjog*, 13 (2011), 7–20. ERDŐ P.: *A bűn és a bűncselekmény*. (Pázmány Könyvek 8.) Budapest, 2013.

⁵ *Summa Sti. Raimundi de Peniafort Barciononensis – ordo praedicator – de poenitentia et matrimonio cum glossis Ioannis de Friburgo. Ad S.D.N. Celestem pp. VIII, nunc primum in lucem edita*; vö. X. OCHOA – A. DIEZ (ed.): *S. Raimundus de Penniaforte, Summa de iure canonico*. [Universa Bibliotheca Iuris 1/A] Roma, 1975. A kérdéstől pl. SZUROMI Sz. A.: *A temetésre vonatkozó egyházfegyelem a XII–XIII. században. (La discipline d'inhumation du XIIe et XIIIe siècle)* Budapest, 2007. 98–112.

majd az azt követő nagy hatást kiváltó Summa irodalomban⁶ – mint pl. az 1338-as *Summa Pisana*-ban⁷ –, sőt, a késői középkori és barokk kori nagyszámú kazuisztikus gyóntatási segédkönyvekben sem történik meg a két – az erkölcs, ill. a jog területéhez tartozó – kategória teljes elkülönítése.⁸ Az egyértelmű distinkció – amint azt Erdő Péter kimutatta – éppen a kérdés teológiai háttére miatt még a CIC (1917)-ben, a CIC-ben, de a CCEO-ban sem valósul meg.⁹ Az indok kézenfekvő: a bűn (*peccatum*) elkövetésével bűncselekményt is megvalósíthat a személy (*delictum*); a bűncselekmény szankcionálása tekintetében pedig a hatályos Egyházi Törvénykönyv 1341. kánonjában mindmáig kifejezetten és hangsúlyosan a legvégső eszköznek tekinti a büntetőeljárás lefolytatását, ill. a büntetés kiszabását, éppen az egyházi büntetések elsődlegesen gyógyító jellegéből fakadóan.¹⁰ Így amennyiben más eszközzel az igazságosság helyreállítható, az elkövető megjobbítható, az okozott kár elhárítható és a további hasonló cselekmények megelőzhetők, úgy az ordináriusnak lehetőleg tartózkodnia kell a büntetőeljárás lefolytatásától, vagy a büntetés kiszabásától, hiszen maga a büntetés mindössze eszköz az ordinárius kezében.¹¹ Ebből a kettősségből fakad az egyházi büntetőjogban mindmáig jelenlévő büntető óvintézkedés és a vezeklés kategóriája¹², melyek közül ehelyütt a vezeklésről kívánunk szólni, különösen is szem előtt tartva a keleti forrásokat.

I. A vezeklés – amint arra már utaltunk – az egyház korai időszakától hozzátartozott az egyházi bűnbánat fegyelemhez, erre számos forrásunk maradt fenn már a 3-5. századból, pl. Szt. Cipriánusz, a *Didascalia Apostolorum* (230 körül)¹³, az Ankyrai Zsinat (314); de akár Szt. Ágoston és Szt. Jeromos írásai is.¹⁴ Megjegyzendő, hogy ez utóbbi két szerzőtől kimagasló számú kiegészítő kánon kerül beillesztésre azon

⁶ P. ERDŐ: *Geschichte der Wissenschaft vom kanonischen Recht. Eine Einführung*. [Kirchenrechtliche Bibliothek 4.] Berlin, 2006. 100.

⁷ Vö. SZUROMI Sz. A.: Some Canonical Manuscripts in the Collection of the National Library of St. Petersburg. *Archiv für katholisches Kirchenrecht*, 179 (2010), 20–26., különösen 21–28.

⁸ ERDŐ (2013) i. m. 62–77

⁹ ERDŐ (2013) i. m. 80–81., 84., 133.

¹⁰ D. ASTIGUETA: Medicinalità della pena canonica. *Periodica*, 99 (2010), 251–304.

¹¹ CIC Can. 1341 – Ordinarius proceduram iudicalem vel administrativam ad poenas irrogandas vel declarandas tunc tantum promovendam curet, cum perspexerit neque fraterna correptione neque correptione neque aliis pastoralis sollicitudinis viis satis posse scandalum reparari, iustitiam restitui, reum emendari. Vö. SZUROMI Sz. A.: *Le particolarità dell'indagine previa nel processo penale canonico*. In J. KOWAL – J. LLOBELL (a cura di): *Iustitia et iudicium. Studi di diritto matrimoniale e processuale canonico in onore di Antonio Stankiewicz*. Città del Vaticano, 2010. 2135–2143.

¹² ERDŐ P.: *Egyházjog*. [Szent István Kézikönyvek 7.] Budapest, 2005.⁴ 625–627.

¹³ ERDŐ P.: *Az egyházjog forrásai. Történeti bevezetés*. [Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae I/1.] Budapest, 1998. 24–27. Vö. *Az ókeresztény kor egyházfegyelme (az első négy században)*. bev. és ford. ERDŐ P. [Ókeresztény Írók 5.] Budapest, 1983. 108–245.

¹⁴ SZUROMI Sz. A.: *Egyházi intézménytörténet*. [Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae I/5.] Budapest, 2003. 37–38.

11–12. századi joggyűjtemények kánonjai után, amelyeket plébániai pasztorációban használtak).¹⁵

II. Nem kívánjuk ehelyütt felsorolni azokat a klasszikus – korai – vezeklési könyveket, amelyek forrástörténeti háttérét képezték a későbbi penitenciális gyűjtemények folyamatosan gazdagodó műfajának.¹⁶ Ennek ellenére szükséges rögzítenünk, hogy az ún. *libri paenitentiales* nem pusztán „vezekléseket” tartalmaztak a *paenitentia taxata* formájában, hanem tényleges gyóntatási segédkönyvek voltak, azaz más elégtételek is szerepeltek a gyűjtemények anyagában, mind a korai (7. század közepéig terjedő) vezeklési könyvek időszakában, mind 7-9. századi virágkorukban, melyre az egyik legjobb példa a *Paenitentiale Egberti*.¹⁷

A vezeklésnek ezen fejlődési folyamatában – melynek kapcsán újra ki szeretnénk hangsúlyozni, hogy annak hol elégtételi, hol büntetést kiváltó jellege volt – három fokozat kristályosodott ki: 1) A legáltalánosabb az *egyéni vezeklés* volt, amelyet a kisebb bűnökért róttak ki és végrehajtásuk nem volt nyilvános. 2) Nagyon súlyos és leginkább megbotránkozást okozó esetekben lehetőség volt a püspök által kiszabott *ünnepélyes* és egyben *nyilvános* vezeklésre. 3) Végül a kevésbé megbotránkozató esetekben kiszabott nyilvános vezeklési forma: a *vezeklő zárándoklat*.¹⁸ Ezt bármelyik gyóntató kiróhatta indokolt esetben. A vezeklő zárándoklatok teljesítésének földrajzi célja Jeruzsálem elését követően, már leginkább *Róma*, *Santiago de Compostela*, *Köln* és *Chartres*, illetve kisebb *dél-franciaországi* kegyhelyek.¹⁹ A 14–15. századra a vezeklés új formája terjedt el, ami fokozatosan háttérbe szorította a zárándoklatokat: a *flagellatio* (önostorozás).²⁰

A későbbi *Corpus iuris canonici* első két kánongyűjteménye, azaz a *Decretum Gratiani* (1140 körül)²¹ és a *Liber Extra* (1234)²² is nagyszámú kánonban rendelkezett

¹⁵ SZUROMI SZ. A.: Some observations on the textual-development of the Tripartita. (A Comparative Analysis of Paris, Bibliothèque Nationale lat. 3858 with other Ivonian manuscripts.) *Ius Ecclesiae*, 19 (2007), 369–384.; SZUROMI SZ. A.: *Törekvés a régi egyházi kánonok összegyűjtésére, mint a középkori egyetemes kánongyűjtemények sajátossága (8-12. század)*. [Bibliotheca Institutii Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III/11.] Budapest, 2009. 55., 73–78., 148–149.

¹⁶ V. VOGEL: *Les «libri penitentiales»*. [Typologie des sources du moyen âge occidental 27.] Turnhout, 1978.; vö. ERDŐ (1998) i. m. 91–95.

¹⁷ Részletesen: F. W. H. WASSERSCHLEBEN: *Die Bußordnungen der abendländischen Kirche*. Halle, 1851. (repr. Grazm 1958.) 231–247.; vö. ERDŐ (1998) i. m. 101.

¹⁸ SZUROMI (2003) i. m. 138–139.

¹⁹ P. A. SIGAL: *Isten vándorai. Középkori zárándoklatok és zárándokok*. Budapest, 1989. 19–27.

²⁰ Vö. G. ALBERIGO: Contributi alla storia delle confraternite dei disciplinati e della spiritualità laicale nei secc. XV e XVI. In: *Il movimento dei disciplinati nel settimo centenario dal suo inizio*. Spoleto, 1962. 152–252.

²¹ D. 50 cc. 4, 10, 34 (Ae. FRIEDBERG [ed.]: *Corpus iuris canonici. I*. Lipsiae, 1879. [továbbiakban: FRIEDBERG I.] 178–180., 193.; D. 81 c. 15 (FRIEDBERG I. i. m. 284–285.); C. 17 q. 4 cc. 8, 22 (FRIEDBERG I. i. m. 816–817., 820–821.).

²² X 1.11.17 (Ae. FRIEDBERG [ed.]: *Corpus iuris canonici. II*. Lipsiae, 1881. [továbbiakban FRIEDBERG II.]; X 4.13.2 (FRIEDBERG II. i. m. 696–697); X 5.38.2, 7–8 (FRIEDBERG II. i. m. 884–886).

a vezeklés különböző formáiról, mint az érett középkorban előtérbe került egyházi büntetésről.²³

III. A hatályos CCEO 1426. kán. 1. § úgy fogalmaz, hogy „Hacsak a jog más büntetést nem határozott meg, a keleti egyházak ősi hagyományai szerint kiszabhatók olyan büntetések, amelyekkel a vallásosság vagy a jámborság, vagy a jótékonyág valamely súlyos cselekedetének, mint például meghatározott imádságoknak, jámbor zarándoklatoknak, különös böjtnek, alamizsnálkodásnak, lelki gyakorlatoknak az elvégzését róják ki.”²⁴ Ahhoz, hogy megértsük ennek az „ősi hagyománynak” – amely mint jeleztük nyugaton is létezett és létezik – a hátterét, mint a keleti teológiai és lelkiségi tradíció összefoglalásának meghatározó forrását, a *Philokalia*-t szükséges tanulmányoznunk.

IV. A *Philokalia* keleti teológusok és a lelki élet mestereinek összegyűjtött gondolatait tartalmazza a 4. és a 15. század közötti időszakból. 1777-ben állította össze Szt. Nikodemosz (†1809) athoszi és Szt. Makariosz (†1805) korinthusi szerzetes, és első kiadása görögül 1782-ben jelent meg Velencében, melyet mind óslávra, mind orosz nyelvre lefordítottak.²⁵ Minden bizonnyal a legnagyobb hatású munka a 18. századtól az ortodox egyházak életére, a Biblia mellett, amint azt Basileos S. Stapakis hangsúlyozza.²⁶ A gyűjtemény harminc szerzőnek a műveit tartalmazza. Ehelyütt a teljes görög szöveg 3. kiadását (vö. Velence 1782, Athén 1893,² Athén 1957-1963³) használjuk.

Témánk szempontjából a *Philokalia* szerzői közül hat munkája jelentős: Aszkéta Szt. Neilosz apát (†430 körül),²⁷ Damaszkuszi Szt. Péter († 1156/1157),²⁸ Szt. Szümeon [az Új Teológus] (†1022),²⁹ Nikitas Stithatos (valószínűleg apátként halt meg valamikor 1092 körül és jelentős szerepet játszott a konstantinápolyi ortodox egyház védelmében a latin egyházzal szemben az 1054-es egyházszakadáskor),³⁰ Theoliptosz philadelphia-i metropolita (†1322), aki a Rómával való egység kimondásával szemben állt, 1284-ben került a metropolitai székbe, és sikeresen védte székhelyét a tö-

²³ J. GAUDEMET: *Église et cité. Histoire du droit canonique*. Paris, 1994. 553–555.

²⁴ Vö. SZABÓ P.: *A keleti egyházak szentségi joga – összehasonlító bemutatás*. [Collectanea Athanasiana III/1.] Nyíregyháza, 2012. 221–224.

²⁵ *The Philokalia. The Complete Text*, compiled by ST. NIKODOMOS of the Holy Mountain and ST. MAKARIOS of Corinth (transl. from the Greek and edited by G. E. H. PALMER – Ph. SHERRARD – K. WARE) I. London, 1979. 11.

²⁶ B. S. STAPAKIS (comp.): *The Philokalia: Master Reference Guide*. Minneapolis, MN. 2004. iii.

²⁷ *Dictionnaire de spiritualité, ascétique et mystique*, XI. 345–356.; *Lexikon für Theologie und Kirche*,³ VIII. 730.

²⁸ *The Oxford Dictionary of Byzantium I*. New York–Oxford, 1991. 580.; G. PETERS: *Peter of Damascus. Byzantine Monk and Spiritual Theologian*. [Studies and Texts 175.] Toronto, 2011.

²⁹ B. KRIVOCHÉINE: The Writings of St. Symeon the New Theologian. *Orientalia Christiana periodica*, 20 (1954), 289–328.; *Dictionnaire de spiritualité, ascétique et mystique*, XIV. 1387–1401.; *Lexikon für Theologie und Kirche*,³ IX. 594.; *New Catholic Encyclopedia*,² XIII. 671–672.

³⁰ *Dictionnaire de théologie catholique*, XI. 479–486.; *Lexikon für Theologie und Kirche*,³ VII. 843–844.

rökökkel szemben,³¹ valamint Palamasz Szt. Gergely (más néven Thesszalóniki Szt. Gergely; †1359).³²

Az említett szerzők nem használják írásaikban a „nyilvános vezeklés”, „vezeklés”, de még a „penitenciális gyakorlat” szakkifejezést sem, hanem általánosságban a „μετανοια”, megtérés fogalommal élnek, amely magában foglalja a bűnbánatot (történjen nyilvános vagy magán formában), úgy, hogy eközben a személy teljesen Isten felé fordul.³³ Pontosán kell tehát ügyelni a *Philokalia*-ban szereplő kijelentések elemzésekor arra, hogy a bűn elkövetése és a felette érzett bánatot, valamint a mindehhez kapcsolt lelki tanácsokat elkülönítsük azoktól a helyektől, ahol a kiemelkedő keleti lelki írók nemcsak bűnről, hanem már bűncselekményről is beszélnek, és a megtérés kifejezésének formái egyértelműen az azt orvosolandó egyszerű-, vagy nyilvános vezeklés kategóriájába sorolhatók. Ennek a vizsgálatnak a körületekintő elvégzése után mindössze hét szövegrészletet tudunk azonosítani, amelyek a vezeklés, mint egyházi büntetőjogi eszköz körébe sorolhatók.

V. *Aszkéta Szt. Neilosz apát* a II. Királyok könyve 6,6-ból kiindulva Elizeus példáját állítja párhuzamba a Kereszt elővételezett jelével. Ez a kereszt hozza meg a teljes kiengesztelődést (megtérést). Éppen ezért méltó, hogy az Úrtól bűnös módon elfordult személyek a Kereszt által jelképezett megtérést a bűnökért elfogadott vezeklésben (a rájuk helyezett jelképes kereszttel) fejezzék ki.³⁴

Damaszkuszi Szt. Péter: Általánosságban fejti ki, hogy minden körülmény között és mindig van lehetőség a megtérésre, vagyis az újbóli „felegyenesedésre”. A megváltás ereje és az abból fakadó kegyelem nem távozik el a bűn elkövetésével, csak a vele való együttműködésünk szűnik meg. Éppen ezért saját üdvösségünk szempontjából is szükséges élni a vezeklés lelket nevelő, és a meg nem szűnt kegyelmi eszközökhöz történő visszajutás lehetőségével. Ezért kell engedelmeskednünk a kiszabott vezeklés lelket gyógyító végrehajtásával, hogy bennünk is helyreálljon a megváltás rendje.³⁵

Másik helyen úgy nyilatkozik *Damaszkuszi Szt. Péter*, hogy a megtérésnek a leginkább egyértelmű kifejezése a vezeklés, ami leborulás, letérdelés az Isten előtt azután, hogy az adott személy valakit megbántott, büntetésre méltó tettet hajtott végre; de a vezeklés külső formájával kifejezi azt a belső attitűdöt, hogy az elkövetett vétek nem a végső döntés volt saját maga és az Isten közötti kapcsolatban, hanem csak egy olyan cselekedet, amelynek a rossz következményéből vissza akar jutni az eredeti, Istennek tetsző kapcsolatba.³⁶

³¹ *Dictionnaire de spiritualité, ascétique et mystique*, XV. 446–459.; *Lexikon für Theologie und Kirche*,³ IX. 1433.; *New Catholic Encyclopedia*,² XIII. 671–672.

³² *Lexikon für Theologie und Kirche*,³ IV. 1008–1010.; *New Catholic Encyclopedia*,² X. 765–767. Vö. Ch.VENIAMIN (ed.): *The Saving Work of Christ. Sermons by Saint Gregory Palamas*. Waymart, PA. 2008. xi-xii.

³³ *The Philokalia. The Complete Text*, I. i. m. 364.

³⁴ *The Philokalia. The Complete Text*, I. i. m. 221.

³⁵ *The Philokalia. The Complete Text*, III. i. m. 170.

³⁶ *The Philokalia. The Complete Text*, III. i. m. 202.

Szt. Szümeon [az Új Teológus] kifejezetten a bűnbe esett konkrét emberről – azaz nem általánosságban a bűnbeesésről és az eredeti bűnről – nyilatkozik úgy, hogy az azáltal okozott lelki kár helyrehozatalában – mely kár mind az elkövető lelkében, mind a bűnt érzékelő emberekben hatást váltott ki – a vezeklés tölti be a legfontosabb szerepet. Sőt, a vezekléssel megvalósul a bűntől való szabadulás leginkább kívánatos célja, hogy azt követően erényesebb ember tudja szolgálni Isten házában az üdvösséget, mint a bűn elkövetése előtt.³⁷

Nikitas Stithatos elemzi a vezeklésnek a bűn, ill. bűncselekmény elkövetőjére gyakorolt hatását, amelyben három szintet különböztet meg. Mindenekelőtt a vezeklés az Ádám által elkövetett bűnből fakadó, bűnre hajló velünk született természetünknek az átformálása az Új Ádám megváltásban lehetővé tett lelki tisztaságra. A második szint a szenvedélyességtől, az arroganciától, az alattomoságtól, és az irigységtől való megszabadulást teszi lehetővé. Végül harmadikként: elősegíti az előzékeny, békés, alázatos, kedves, haragtól mentes és hálával teli gondolkodás kialakulását. Így a vezeklés kiszabása, amennyiben megfelelően, az elkövetett bűnhöz illeszkedve és arra alkalmas környezetben való elvégzését lehetővé téve történik, az Istennek tetsző életre vezeti a bűnelkövetőt.³⁸

Theoliptosz felhívja a figyelmet arra – ami visszacseng a CCEO 1426. kán. 2. §-ban – hogy a vezeklés csakis akkor megfelelő büntetés és egyedül akkor éri el lelki hatásait, ha megfelelően elő van készítve, vagyis az alávett személy tudatában van a vezeklés miértjének, mikéntjének és megérti annak lelki hatását is.³⁹

Palamasz Szt. Gergely az ember sebezhető lelkéből indul ki, amelyre gyakorolt külső hatások eredményezik a bűnök és a büntetendő cselekmények elkövetését. Ez indokolja annak a megfontolását, hogy bármely büntetendő cselekmény is valósuljon meg, és legyen sújtva a közösségben okozott seb orvoslására legmegfelelőbb büntetéssel, fontos, hogy a kísértésnek engedő lélek is átfórállásra kerüljön, amelynek sajátos eszköze a vezeklés kiszabása.⁴⁰

VI. A felsorolt 5–14. századi szerzők által kifejtett gondolatok egyfelől világosan alátámasztják a bűn és bűncselekmény együttes kezelését a kánoni fegyelemben; másfelől azt, hogy ezek a források a vezeklést, mint büntetést, a lélek megjobbításának leggyümölcsözőbb eszközékként tartják számon. Nem véletlen tehát, hogy a vezeklés az egyházi büntetőjog részeként a hatályos latin és keleti fegyelemben továbbra is fennmaradt. Azonban alá kell húznunk, hogy a vezeklés mai formája nem azonos a gyónásban adott elégtétellel, amely a bűn kiengesztelésének a szándékát hivatott kifejezni az elégtételt elnyert részéről, amint arról már a CIC (1917) Can. 2312 is rendelkezett.⁴¹ A vezeklést jelenleg leginkább az elengedett büntetések

³⁷ *The Philokalia. The Complete Text*, IV. i. m. 42.

³⁸ *The Philokalia. The Complete Text*, IV. i. m. 83.

³⁹ *The Philokalia. The Complete Text*, IV. i. m. 185.

⁴⁰ *The Philokalia. The Complete Text*, IV. i. m. 311.

⁴¹ CIC (1917) Can. 2312 – § 1. Poenitentiae in foro externo imponuntur ut delinquens vel poenam effugiat, vel poena contractae absolutionem aut dispensationem recipiat. – § 2. Ob delictum aut

helyett, vagy éppen a büntetések súlyosbítására használja a latin jog (pl. 1312. kán. 3. §).⁴² A nyilvános vezeklés kiszabását indokolhatja az igazságosság külső kifejezése és a botrány helyrehozatalának szándéka az illetékes egyházi hatóság részéről.⁴³ Ez utóbbi esetben azonban súlyosan ügyelni kell arra, hogy ne sérüljön a külső és belső fórum egymáshoz való viszonya.

transgressionem occultam nunquam poenitentia publica imponatur. – § 3. Poenitentiae non tam secundum quantitatem delicti, quam secundum poenitentis contritionem moderandae sunt, pensatis qualitatibus personarum et delictorum adiunctis. Vö. A. VERMEERSCH – J. CREUSEN: *Epitome iuris canonici cum commentariis ad scholas et ad usum privatum, III.* Romae, 1924.² 259.; BANK J.: *Kánoni jog, II.* Budapest, 1963. 793.

⁴² CIC Can. 1312 – § 3. Praeterea remedia poenalia et penitentiae adhibentur, illa quidem praesertim ad delicta praecavenda, hae potius ad poenam substituendam vel augendam.

⁴³ F. B. PIGHIN: *Diritto penale canonico.* [Manuali 3.] Venezia, 2008. 222–224., 239–242., 417.; SZUROMI SZ. A.: *Szemponok a Katolikus Egyház jogrendjének működéséhez.* [Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III/13.] Budapest, 2010. 211.

